

Archeologie in West-Friesland 9

Gemeente Opmeer

Cees en de schatkist
uit de Steentijd

odys
SEE≈

Tussen de dorpen Hoogwoud en Aartswoud ligt de Mienakker. Daar vond in 1990 een belangrijke opgraving plaats. Bij het opgraven kwamen goed bewaarde resten tevoorschijn uit laatste fase van de Nieuwe Steentijd, zo'n 4.500 jaar geleden. Meteen herkenden de archeologen de sporen van boerderijen, haarden, afvallagen en het skelet van een volwassen man. Het skelet werd al snel door de archeologen 'Cees van Hoogwoud' genoemd. Hij was vernoemd naar Cees van Berkel, de landeigenaar.

Hoewel de opgraving maar klein was, bleek de hoeveelheid vondsten en sporen indrukwekkend. De resten bleken een ware schatkist met informatie uit de prehistorie. Een paar zaken werd meteen gepubliceerd, zoals het skelet. Andere vondsten bleven lange tijd opgeborgen, verpakt in dozen in het archeologisch depot. Zo bleef het verhaal van de opgraving Mienakker lange tijd onvolledig. In 2009 kwam gelukkig budget beschikbaar, zodat in 2012 alles uit de opgraving kon worden bestudeerd. Nu, jaren later, zijn alle resultaten van de sporen en vondsten met elkaar in verband gebracht en in een boek vastgelegd. Eindelijk is het verhaal compleet, het verhaal van misschien wel de oudst bekende bewoner van West-Friesland.

Goedbewaarde prehistorie

In de natte kalkrijke bodems van West-Nederland blijven oude resten goed bewaard. De bodems elders in Nederland zijn vaak veel droger. Veel overblijfselen van 4.500 jaar geleden zijn daar al lang geleden vergaan. Juist in de Westfriese natigheid blijft het afval van deze vroege bewoners verrassend goed geconserveerd. Zelfs hout, zaden of botten, materiaal dat snel vergaat, blijft in de kleibodem intact.

Archeologen noemen de prehistorische bewoners die omstreeks 2.700 voor Chr. in West-Friesland woonden, mensen van de Enkelgrafcultuur. Het woord 'Enkelgraf' verwijst naar de begraaftraditie: naar de gewoonte om één overledene in één graf te begraven, meestal onder een grafheuvel. Het is een gebruik dat duidelijk anders is dan dat in de periode daarvoor, de oudere fase van de Trechterbekercultuur. Die boeren begroeven hun doden toen in een gemeenschappelijke grafka-

Reconstructie van Cees de steentijdjager. Op basis van het skelet en de schedel zou Cees er 4.500 jaar geleden zo kunnen hebben uitgezien.

mer gebouwd van grote stenen, in een hunebed, zoals in Drenthe. Overblijfselen van hunebedden zijn in Noord-Holland nog niet gevonden, maar wel een paar woonplekken van deze boeren en een indrukwekkend grote boomstamkano, en dit allemaal in de bodem van Wieringermeer. Ook deze 5.500 jaar oude overblijfselen zijn uitstekend bewaard, veel beter dan op de Drentse zandgronden.

In West-Friesland kennen we ruim twintig woonplekken van boeren van de Enkelgrafcultuur. Dit is het topje van de spreekwoordelijke ijsberg: er zijn vast nog vele niet ontdekte vindplaatsen. Archeologen schatten dat er omstreeks 2.700 voor Chr. ongeveer duizend mensen woonden in het gebied dat later West-Friesland zou gaan heten. De opgegraven woonplaatsen geven aan dat deze vroege bewoners slim gebruik maakten van alles wat de omgeving hen te bieden had; ze joegen, visten, verbouwden graan en hoedden hun vee. Ook in het gebied dat later Mienakker genoemd zou worden, verbleef een groepje Steentijdboeren.

Ontdekking

De Mienakker is de veldnaam van het gebied waar het onderzoek plaatsvond. Het vormde samen met de Korte Wuiver het grensgebied tussen de middeleeuwse bannen Aartswoud en Hoogwoud. Een banne is de oude term voor een rechtsgebied. Misdadigers konden daaruit worden verbannen: ze mochten zich dan niet

Locatie van de opgraving.

Overzicht van de opgraving Mienakker in 1990.

De vondstrijke zwarte laag wordt zorgvuldig opgeschaafd.

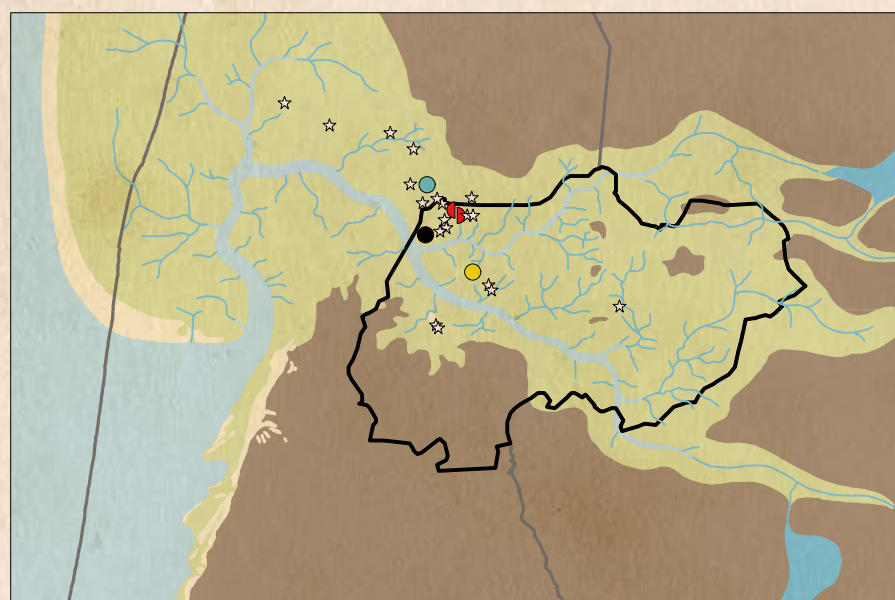
meer in het gebied begeven. De bannen maakten tezamen deel uit van de Hoge Heerlijkheid en van Stede Hoogwoud. Het woord 'mien' heeft de betekenis van 'mient', 'meen', 'gemeen' en verwijst naar het gemeenschappelijk gebruik en grondbezit van deze grenspercelen. Omdat het gebied in het kader van ruilverkaveling 'De Gouw' geheel op z'n kop zou gaan, vond vooraf een archeologische verkenning plaats. In 1986 ontdekten archeologen van het onderzoeksbureau RAAP door het zetten van grondboringen prehistorische overblijfselen in de grond: een intacte zwarte laag met daarin veel stukken dierlijk bot. Hoe oud de laag

precies was, bleef onduidelijk, maar de afdekking door latere kleilagen wees op een prehistorische ouderdom. Behalve Mienakker werden nog dertien andere nederzettingsterreinen uit de Late Steentijd ontdekt. In 1989 vonden de eerste opgravingen op Mienakker plaats. Ditmaal groeven de archeologen van de Rijksdienst (destijds Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ROB, tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, RCE) drie bescheiden proefputten van 1 bij 2 meter. Bij het aansnijden van de bovengenoemde zwarte laag kwamen scherven van aardewerk en vuurstenen werktuigen uit de Steentijd

samen met heel veel dierlijk botmateriaal tevoorschijn. Door de versiering op het aardewerk in de vorm van visgraat- en touwmotieven, was het zeker: hier lag een nederzetting uit de Enkelgrafcultuur.

Zes maanden opgraven

Het kwam vast te staan dat de prehistorische woonlaag boven het grondwater langzaam uitdroogde. Daardoor zou het kwetsbare, vergankelijke materiaal binnen een paar jaar verdwijnen. De Rijksdienst besloot daarop de Mienakker op te graven. Van de lente tot de herfst van 1990 is een oppervlak van 28 bij 30 meter blootgelegd door eerst de zwarte laag in vakken van 50 bij 50 cm uit te graven en daarna te zeven. De prehistorische woonlaag was maar liefst 15 tot 30 cm dik. Daarvan is 65.000 liter uitgezeefd. Schelpen, botresten, aardewerk, alles is verzameld, gewassen en later in dozen bewaard. Onder deze woonlaag werden vervolgens vele donkere archeologische sporen zichtbaar: de verkleuringen van ingegraven palen, kuilen, maar ook de indrukken van poten van koeien.

legenda

getijdelandchap	veen	water, zoet	Maantjesland	Zeewijk	De Veken
duinen	water, zout	Het Hoog	Mienakker	☆ nederzettingsterreinen neolithicum	

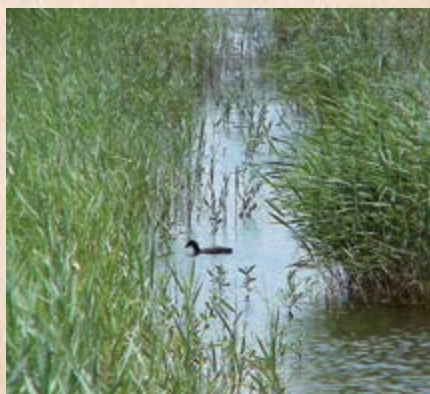
Overzicht van de vindplaatsen in West-Friesland uit de periode rond 4700 jaar geleden, liggend aan de open geul naar zee.

De zwarte afdrucken van koeienpoten tekenen zich af in de grijze zeeklei.

Mosselbanken in het landschap van eb en vloed.

Rietkragen kwamen in het open landschap overal voor.

Verzamelen, jagen, akkeren

Mienakker lag landschappelijk vrij hoog in een uitgestrekt kwelderlandschap waar eb en vloed vrij spel hadden. De bewoners kozen de veilige zandige rug om op te wonen. In de lagere delen die met eb droogvielen, groeiden zeekraal en schorrenkruid. Tussen de zoutwaterkreeken graasden de koeien. Verder naar het oosten was zoet water en lagen uitgestrekte rietlanden. In het open landschap groeiden vooral op de hogere delen bomen, zoals esdoorn, ratelpopu-

lier, berk, eik en hazelaar. Drijfhout dat regelmatig aanspoelde, gebruikten de bewoners als bouw- en brandhout. Ook riet verbrandden de bewoners keer op keer, als brandstof. Misschien juist op het moment dat het riet van het dak, de wand of vloer van een huis moest worden vervangen.

In het water van de getijdenkreeken vormden zich uitgestrekte mosselbanken waar de boeren bij eb schaaldieren verzamelden. Mosselen zijn krachtvoer in schaarse tijden. Kabeljauw, bot, schol en zelfs schelvis stonden regelmatig op het menu. De vondst van een grote hoeveelheid volwassen schelvis is bijzonder omdat deze soort niet wordt aangetroffen op vergelijkbare prehistorische vindplaatsen. Schelvis houdt zich vooral op in koude, diepe wateren.

De jacht richtte zich vooral op dieren met een harige vacht, zoals bunzing, hermelijn en marter. De pelsen werden verwerkt tot warme kleding.

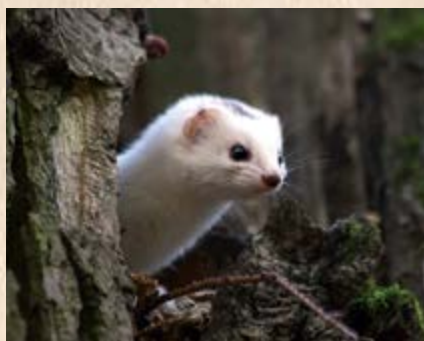
Ook hielden de mensen van Mienakker boerderijdieren als rund, schaap en geit. Het vlees dat de Steentijdboeren aten, kwam vooral van volwassen of bijna-volwassen runderen. Schapen, geiten en ook varkens scharrelden rond, maar

werden minder vaak gegeten. Op de akkers verbouwde men oude graansoorten als naakte gerst en emmertarwe maar ook vlas, voor de oliehoudende zaden. De teelt van twee verschillende graansoorten kan wijzen op prehistorische risicospreiding: wanneer de oogst van de ene soort mislukte, kon het andere graan genoeg opbrengen om te overleven. De boeren brachten de complete aren, met stengel en al, naar de nederzetting. De graankorrels werden met stenen maalstenen tot meel gemalen. De boeren sloegen dit op en maakten er op een later moment brood en pap van. In de herfst vulden hazelnoten, eikels en wilde appels de dagelijkse voeding aan.

Op de akkers groeide naakte gerst, waarvan brood werd gebakken of pap gemaakt.

Uit het onderzoek naar de aankooksels van de gerechten in de kookpotten bleek dat de bewoners veel verschillende gerechten in de potten klaarmaakten. Het maal bestond vaak uit plantaardige kost, zoals gekookte strandmelde, maar ook andere zetmeelrijke planten als graan, eikels en wortels verdwenen in de kookpot. De vastgekoekte visschubben in de potten laten zien dat men vis kookte. Ook is duidelijk geworden dat het bereide voedsel nauwelijks vet of olie bevatte. De boeren kookten vooral vetarme dierlijke producten als mager vlees, schelpdieren, vis, eieren of misschien bloed.

De bunzing, hermelijn en marter kwamen in het wild voor. Men joeg op deze dieren, hun pels werd in kleding verwerkt.

De verkoolde aren van naakte gerst zijn teruggevonden in de opgraving.

Met een huidenboot op schelvisjacht

Tijdens de opgraving kwamen merkwaardige takken aan het licht. Deze takken waren zo'n 5 cm dik en opvallend geordend; twee rechte en een gebogen tak bij elkaar en dat tweemaal. Ze leken opzettelijk daar achtergelaten. Helaas zijn na de opgraving de takken niet bewaard gebleven voor nader onderzoek. We weten dan ook niet van welke houtsoort ze waren. Gelukkig zijn de resten destijds wel goed gedocumenteerd en gefotografeerd, zodat we ze nu in het nieuwe verhaal van Mienakker kunnen inpassen.

Een zeehond op het wad.

Al tijdens de opgraving dachten de archeologen dat de takken een onderdeel zouden kunnen zijn van een licht vaartuig: het frame van een huidenboot. Het zou dan gaan om een raamwerk van takken waaroverheen huiden waren gespannen. Toen bij de uitwerking van de dierenbotten opvallend veel resten van zeehond werden herkend, ging een lichtje branden, mede omdat op de botten van de pootjes duidelijke snijsporen te zien waren. Uit het botonderzoek bleek dat niet het hele skelet van de zeehond aanwezig was, maar vooral resten van de schedel

Met huidenboten werd buitengaats schelvis gevangen.

Deze takken werden teruggevonden in de opgraving en vormden vermoedelijk de spanten van een huidenboot.

Eskimo's varen uit met hun traditionele huidenboot, de 'umiak', Nome, Alaska, VS 1915.

De kleine krassen op het vingerkootje van de zeehond laten zien dat deze is gevuld.

en de pootjes. Dat betekende dat de zeehonden niet in zijn geheel, maar gevuld met kop en pootjes eraan naar Mienakker zijn gebracht. Op twee plekken is de huid van drie zeehonden afgesneden van de botresten en verder schoongemaakt. De snijsporen op de kootjes van de pooten geven aan dat daar de huid zorgvuldig was losgesneden. Zeehondenhuid is – in

tegenstelling tot die van een rund – waterdicht. Dat maakt zeehondenhuid een ideale bekleding voor een huidenboot. De huidenboten van de Eskimo's zijn een goed beeld van hoe zo'n vaartuig eruit zag. Daar worden de huidenboten *umiak* genoemd. Het gaat om grote, open huidenboten van wel achttien meter lang. Ze zijn licht, snel, zeewaardig en uitstekend geschikt voor het vervoeren van mensen en voor visvangst op open zee. Door het beter begrijpen van het houten raamwerk en de zeehondenbotten kwam ook de grote hoeveelheid volwassen schelvis uit de opgraving in een ander licht te staan. Met een huidenboot was het mogelijk grote, diepe krekken op te varen en zelfs op volle zee. Daar, in het koude, diepe water waar schelvis graag zwemt, kon gemakkelijk vanaf de huidenboot met lange vislijnen op volwassen schelvis worden gevestigd. De steentijdboeren van de Mienakker hadden met deze huidenboot hun gebied om voedsel te verzamelen aanzienlijk vergroot. De boeren waren niet alleen hengelaars en fuikenzetters, maar ook echte vissers op zee.

Doorsnede van een natuurlijke greppel, vol met nederzettingsafval uit de steentijd.

'Cees' wordt opgegraven.

Op zoek naar de boerderij

Gedurende de opgraving bleek uit de vele paalsporen dat het hier om een intensief bewoonde nederzetting moest gaan. De opgravers probeerden in het begin van de jaren negentig op een 'klassieke' wijze aan de hand van de vele paalsporen een plattegrond van een houten gebouw te herkennen. Aanvankelijk zag men twee huizen waarvan één krap zes meter lang en drie meter breed was. Deze 'hut' was wel erg klein voor een Steentijdboerderij. Omdat men geen echt idee had hoe Steentijdboeren houten huizen bouwden, was het vinden van aanknopingspunten complex. De vele verkleuringen van paalsporen en kuilen in de bodem maakte het lastig te bepalen of deze bij een boerderij hoorden en zo ja, bij welke. De opgravers van toen concludeerden dat de gevonden hut van Mienakker vrij licht was, vermoedelijk bedoeld voor tijdelijke bewoning.

In het nieuwe onderzoek van 2012 zijn innovatieve computertechnieken toegepast waardoor het eenvoudiger werd de informatie van de vele archeologische sporen en vondsten te koppelen. Dit bracht verrassende nieuwe inzichten. De studie wees uit dat Mienakker twee bewoningsfasen kende. De eerste was verbonden aan een langwerpig huis van 16,5 bij 4 meter met afgeronde uiteinden en middenin een haardplaats. Vervolgens bouwde men op dezelfde plaats als het woonhuis een tweede structuur met een andere vorm. Dit trapeziumvormige bouwwerk kende een breedte van 3 meter en viel deels samen met de al eerder herkende 'hut'.

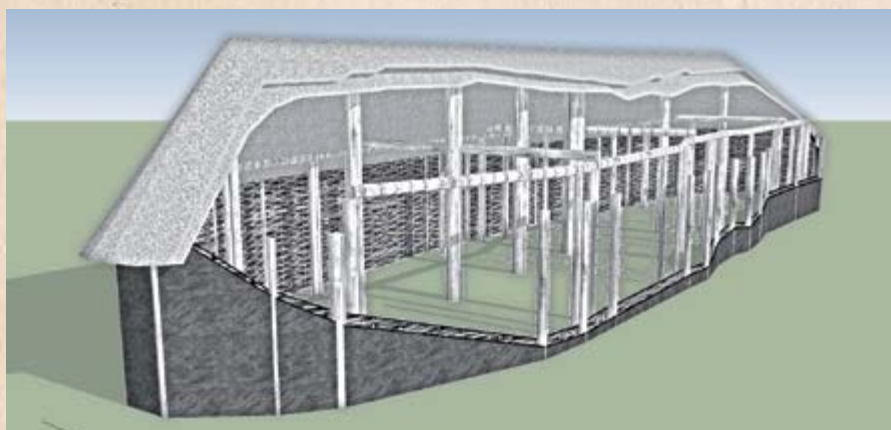
Het andere uiteinde van deze tweede structuur was ook recht en kende een breedte van 6 meter. De in totaal 22 meter lange structuur bezat diverse middenstaanders. Naast een van de middenstaanders bevond zich een kuil waarin de archeologen een opzienbarende en onverwachte ontdekking deden. In deze ondiepe ovale kuil van 1 bij 1,5 meter lag het skelet van een mens, de al eerder genoemde 'Cees', de structuur bleek een dodenhuis.

Een huis voor een bijzondere dode

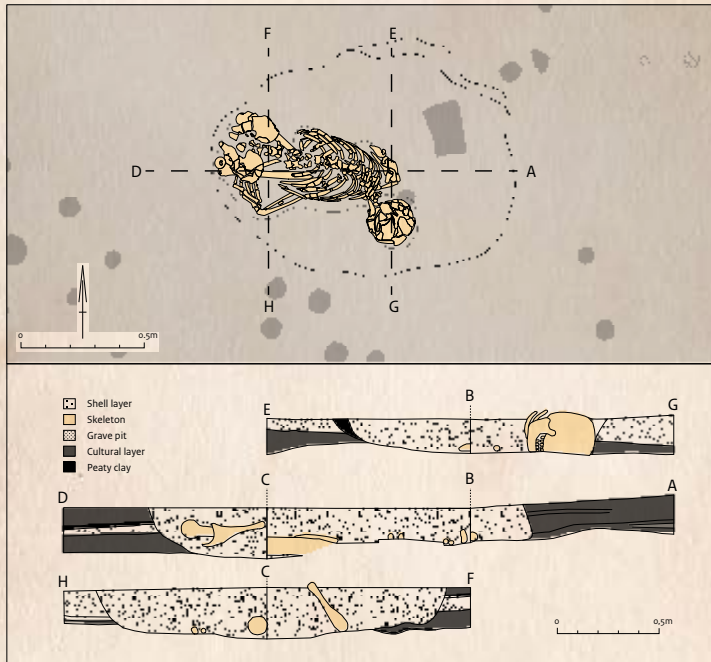
De eens intensief bewoonde plek was voordat het trapeziumvormige dodenhuis werd gebouwd, al enige tijd verlaten en misschien wel deels overgroeid. Wat precies de achterliggende gedachten zijn geweest om op de oude woonplek een dode te begraven in een nieuw gebouw, is nog niet geheel duidelijk. Onderzoek naar de

haardkuil in het gebouw laat zien dat men met tussenpozen van een paar weken zeven maal een vuur stookte. Kennelijk keerden de boeren telkens terug naar deze plek, misschien om afscheid te nemen of om rituelen uit te voeren die met de bouw van het dodenhuis te maken hadden.

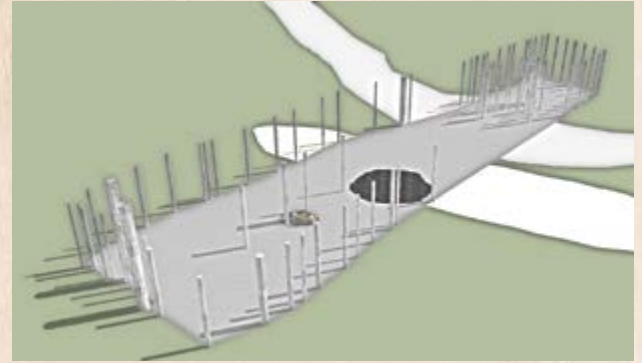
Omdat menselijke skeletten zeer belangrijke informatiebronnen zijn, is het skelet van 'Cees' voorzichtig gelicht en voor onderzoek naar de Universiteit in Groningen meegenomen. Het laboratoriumonderzoek uit 1990 is in 2012 herhaald met extra aandacht voor de positie van het lichaam in het graf en de graflocatie in de nederzetting. Daarbij zijn de nieuwste methodes toegepast. Al tijdens de opgraving bestond er geen twijfel dat het skelet van een volwassen man was. Het postuur en vooral de stevige onderkaak maakte dat meteen duidelijk. Op basis

Digitale reconstructie van het grote woonhuis.

De archeologische tekening van de grafkuil.

Digitale reconstructie van het dodenhuis en de grafkuil van Cees.

Het vrijgelegde skelet van 'Cees', de beide benen ontbreken.

van allerlei metingen en berekeningen bleek dat Cees bij overlijden 1,68-1,76 m lang was en tussen de 26-35 jaar oud moest zijn. Bij de ter aarde bestelling was hij in een wat gehurkte houding neergelegd, met het gezicht naar het zuiden, liggend op de linkerzijde. Deze wijze van begraven past goed binnen de rituelen van de Enkelgrafcultuur. Een duidelijke afwijking was dat Cees op zijn linkerzijde lag. Dit is gewoonlijk een 'vrouwelijke' houding. Bij andere begravingen uit deze tijd onder grafheuvels worden altijd

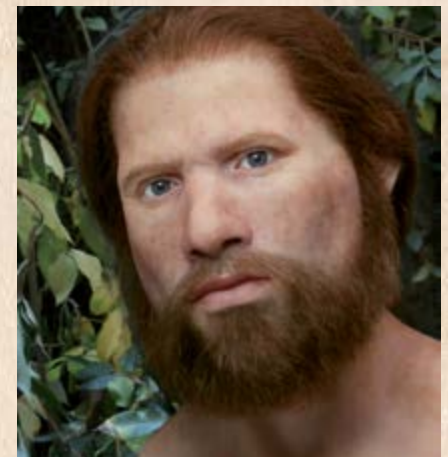
bijgiften zoals een aardewerken pot of een vuurstenen mes aangetroffen. Het zijn voorwerpen die met de dode in het graf zijn meegegeven. Vaak staat de pot aan de voeten en het vuurstenen mes ligt bij de handen. Maar Cees had niets in het graf meegekregen en ook was de grafkuil niet afgedekt met een aardene heuvel. Hij was op een andere wijze dan gebruikelijk begraven.

Uit de verschillende onderzoeken blijkt dat Cees vlak voor zijn overlijden bleef van gezondheid. Zo was zijn gebit in perfecte staat. Geen sporen van cariës of andere tandinfecties, alleen wat slijtage. Tussen zijn kiezen was zelfs nog wat tandplak bewaard gebleven. Al tijdens de opgraving werd duidelijk dat zijn skelet niet compleet was. Zijn onderbenen en dus ook voeten ontbraken. Kennelijk heeft zijn lichaam eerst enige tijd elders gelegen, ook omdat op het bot van zijn rechter dijbeen knauwsporen van honden of wolven zijn te zien.

Een prangende vraag bleef: 'wie was Cees'? Had hij een bijzondere status binnen de groep die op Mienakker woonde? Misschien was hij een centrale leider of een familiehoofd, die een zodanige invloed had dat uitsluitend voor hem een dodenhuis is gebouwd? Of was hij juist een onbekende buitenstaander wiens ontzielde lichaam per toeval is gevonden? En is hij daarom op een afwijkende wijze – in een 'vrouwelijke' houding en zonder bijgiften – begraven? Of was het een afrekening, een terechtstelling of een offer en stierf hij een onnatuurlijke dood? Het zijn

allemaal vragen waarop niemand het echte antwoord weet.

De uitwerking van de opgraving Mienakker levert alles bij elkaar een bijzonder verhaal. Mienakker is een 'kijkgat' in het bodemarchief op een alledaagse plek in West-Friesland waarmee een grote hoeveelheid informatie over een vrij onbekende periode in de Nederlandse prehistorie beschikbaar kwam. We hebben een veel beter beeld gekregen van het leven in de Steentijd. De bewoners van toen kunnen we bijna in de ogen kijken. Nadat ze voor de laatste maal eer aan Cees bewezen, zijn ze vertrokken om er nooit meer terug te keren. Pas 4.500 jaar later stuitte de archeologen op deze schatkist uit de Steentijd.

Reconstructie van het gezicht van Cees op basis van zijn schedel.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Colofon

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2014

Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van 1 Drechteland, 2 Enkhuizen, 3 Hoorn, 4 Koggenland, 5 Medemblik, 6 Opmeer en 7 Stede Broec.

★ Mienakker

Tekst: Liesbeth Theunissen

Redactie: Michiel Bartels

Ontwerp en productie: Vind Magazine, Hoorn

Meer informatie?

Archeologie West-Friesland

Postbus 603, 1620 AR Hoorn, NL. 06304-68593

www.archeologiewestfriesland.nl

Dank gaat uit naar

alle achttien leden van het projectteam 'Enkelgrafcultuur Noord-Holland' en de medewerkers van het Westfries Genootschap: o.a. Louis Groen.

Afbeeldingen

RCE: 1-1, 2-2, 3-1,2,4, 5-2, 6-1,2, 7-6, G.R. Nobles: 6-3, 7-1-5, BIAAX Consult: 5-1, Wikipedia Commons: 4-1-7, Maja d'Hollosy: 7-7, foto's Cees: John Meijer: 1-2, 2-1, RAAP/AWF: 3-3 De reconstructie van Cees is vervaardigd door Maja d'Hollosy, de kleding is vervaardigd door Marije de Mol

ISSN 2212-4365 (print)

ISSN 2212-4373 (web)

De schedel van Cees met het gave gebit in het vlak van de opgraving in 1990.

Verantwoording:

Dit onderzoek kwam tot stand dankzij het Odysseeproject 'Het openen van de laat-neolithische schatkist van Noord-Holland'. De Engelstalige wetenschappelijke digitale publicatie over de opgraving Mienakker kunt u vinden op www.cultureelerfgoed.nl, de gedrukte versie is te bestellen via SPA Uitgevers te Zwolle (www.spa-uitgevers.nl).

Gemeente
Drechteland

GEMEENTE
Enkhuizen

GEMEENTE
Hoorn

Koggenland

GEMEENTE
Medemblik

gemeente
Opmeer

Gemeente
Stede Broec